

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ПАНАСЮК ВАЛЕНТИН АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК: 329+342.5 (477)

**ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ
ЕЛІТИ У ПЕРІОД ГЕТЬМАНЩИНИ (XVII-XVIII ст.) ТА ЧАСИ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ (напр. XX-поч. XXI ст.): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: доктор політичних наук, професор
Наумкіна Світлана Михайлівна
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
завідувач кафедри політичних наук

Офіційні опоненти:
доктор політичних наук, професор
Пахарєв Анатолій Дмитрович,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології

кандидат філософських наук
Атаманюк Зоя Миколаївна
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
доцент кафедри філософії та соціології

Захист відбудеться «13» січня 2012 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.06 в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 55)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36)

Автореферат розісланий «12» грудня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. І. Ростецька

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Політичний розвиток усіх без винятку державних утворень значною мірою визначається сформованими соціокультурними, психологічними, ментальними та політичними цінностями владної еліти. Дослідження еліти дає можливість зрозуміти процеси її формування, становлення та занепаду на певному етапі політичного розвитку будь-якої держави.

На протязі всього політичного розвитку України провідна верства українського суспільства – політична еліта характеризується складністю внутрішньополітичних проблем, джерелами формування, різними світоглядними орієнтаціями, ментальністю, методами внутрішньополітичної боротьби різних політичних угруповань, нездатністю до консолідованої співпраці, відсутністю віри у власні сили. Це є однією з головних причин перманентних криз і фактично постійної нестабільності українського суспільства в цілому, породжуючи недовіру до влади і соціальне напруження у суспільстві, яке у XVII – XVIII ст. стало причиною розколу і загибелі української державності під назвою Гетьманщина, і в теперішній час приховує у собі загрозу сепаратистських тенденцій в різних регіонах України.

Дослідження проблеми української еліти дає змогу простежити джерела її формування та механізми рекрутування у владні структури; корпоративні норми поведінки, що визначають її сутність, моральні засади, механізми дії та взаємодії з політичними партнерами і опонентами у прийнятті спільних політичних рішень, визначаючи методи політичної боротьби з політичною опозицією. Розв'язання цих питань допоможе запобігти можливим внутрішнім конфліктним ситуаціям в майбутньому, а у випадку необхідності – знайти шляхи для їх подолання. Дослідження стратегічного курсу політичної програми еліти дає змогу з'ясувати відповідальність еліти за її логічну послідовність у досягненні політичних цілей на міжнародній арені і за виконання передвиборчих обіцянок перед суспільством. Гостро постає проблема переважання регіонального лідерства над загальнонаціональним, що виявляється в прихованому політичному і культурному розколі української еліти, народу, а також в територіальному розколі держави; небажанні еліти посприяти духовному об'єднанню українського суспільства.

Таким чином, аналіз соціально-політичних передумов формування та особливості функціонування політичної еліти є одним з першочергових завдань науковців і найактуальнішою проблемою як у теоретичному, так і практичному аспектах. Все це і обумовлює **актуальність** обраної теми. Саме вирішенню цієї проблеми присвячене дане дисертаційне дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження розроблене згідно з загальною науково-дослідною програмою кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». «Трансформаційний процес в Україні: основні

проблеми та умови їх вирішення» (№ держреєстрації 0109U000215), одним із виконавців якої є дисертант.

Метою дисертаційної роботи є аналіз та обґрунтування особливостей процесу формування і функціонування політичної еліти двох різних епох суверенного розвитку України (період національної революції XVII – XVIII ст. та кін. XX – поч. XXI ст.).

Центральна тема дисертаційного проекту обумовила нагальність вирішення наступних дослідницьких **завдань**:

- 1). дослідити спільні і особливі ознаки елітотворення в Україні періоду Гетьманщини і сучасного часу та джерела формування української еліти в трансформаційні політичні періоди;
- 2). з'ясувати причини становлення і деградації правлячої верхівки в зазначені періоди та дослідити деструктивні чинники в діях сучасної еліти;
- 3). розглянути політико-культурні орієнтації української еліти на зламних етапах історії;
- 4). охарактеризувати методи політичної боротьби з контрелітою та опозицією в досліджувані періоди;
- 5). дослідити національний склад, політичну структуру і соціальні особливості нової генерації еліти в Гетьманщині та в сучасній Україні;
- 6). охарактеризувати особливості геополітичного становища української еліти в зазначені періоди дослідження;
- 7). уточнити понятійно-категоріальний апарат багатоаспектного терміну «еліта» та суміжних з ним понять в контексті досліджуваної проблеми;
- 8). обґрунтувати шляхи та можливі напрями подальшого розвитку політичної еліти в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є формування і функціонування політичної еліти в Гетьманщині і в сучасній Україні.

Предметом дослідження слід вважати визначення загальних і відмінних рис формування і функціонування політичної еліти на зламних етапах будівництва суверенної держави в Україні (у XVII – XVIII ст. та наприкінці XX – поч. XXI ст.).

Методологічну базу дослідження становлять, насамперед, група методів теоретичного пізнання: порівняльний, історичний, соціологічний, інституціональний, системний, психологічний, біхевіористський і нормативно-ціннісний. Так, наприклад, головний порівняльний (компаративістський) метод знайшов своє втілення при дослідженні функціонування політичної еліти, виявлення спільних та відмінних особливостей її діяльності. Для проведення історичних паралелей і дослідженні політичних процесів формування політичної еліти в минулому та теперішньому часі, з'ясування механізмів рекрутування дійових осіб різних епох у владні структури, застосовувався історичний метод. Інституціональний метод знайшов своє вираження в синхронному дослідженні політичних структур у зазначені в роботі періоди існування Української держави, їхніх властивостей та взаємозв'язків, а також фіксованих норм, на основі яких функціонували і функціонують ці інститути.

Розглядати процеси формування політичної еліти як єдине ціле не лише в теоретичному, а й в практичному аспекті, не виокремлюючи і не ізолюючи еліту від інших соціальних прошарків суспільства, складних об'єктів і суб'єктів загальних соціально-політичних проблем дозволив метод системного аналізу. Психологічний і біхевіористський методи використовувались з метою дослідження політичної еліти різних історичних епох за такими показниками: рівень їх політичної культури, політико-культурні орієнтації, менталітет, світоглядні позиції, стереотипні уявлення та ідеї при прийнятті політичних рішень, а також мотивація поведінки окремих політичних угруповань та їх лідерів у досягненні політичних цілей. Нормативно-ціннісний метод втілюється в оцінці політичних процесів минулого і теперішнього часу, в пошуку оптимального варіанту своєрідного ідеалу стосовно вирішення сучасних політичних проблем в державотворчих процесах України.

З-поміж філософських та загально-логічних методів застосовувались діалектичний метод, аналіз і синтез, а також узагальнення. Для розгляду політичних явищ в сучасній Україні з урахуванням їхньої динамічної зміни, співпраці і взаємозв'язку між гілками влади та окремих їх частин і компонентів, через внутрішнє протиріччя політичної еліти та недосконалість правової бази у сфері державного управління застосовувався діалектичний метод. Аналіз і синтез дав змогу детально проаналізувати проблеми української еліти в трансформаційні періоди становлення її незалежності та виявити і об'єднати в одне ціле їх спільні проблеми в суспільно-політичній діяльності. Метод узагальнення знайшов своє вираження в логічній послідовності викладу матеріалу, виокремивши головне у висновках до кожного розділу дисертаційного дослідження.

Емпіричну базу дослідження складають методи збору і аналізу інформації, наприклад, статистичні дані, результати соціологічних опитувань, проведених в Україні та за кордоном, документальні джерела та власні спостереження дисертанта за розвитком сучасних політичних процесів в Україні та світі.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні позитивних і проблемних аспектів елітотворчих процесів формування політичної еліти в періоди трансформаційних процесів двох різних епох – минулого та сучасного періоду України.

Вперше:

розглянуто особливості зародження, становлення і функціонування різноманітних субелітних угруповань в трансформаційні періоди України – XVII – XVIII ст. та наприкінці XX – поч. XXI ст.;

здійснено політологічний аналіз внутрішньополітичної боротьби, ідеологічного протистояння, класових інтересів і політичних програм розрізнених субелітних груп України в зазначені періоди;

з'ясовано місце України в геополітичних проектах іноземних держав і міжнародних організацій в незалежні періоди її існування XVII – XVIII ст. і

наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. та визначено причини традиційно усталеної невизначеності України у виборі чіткого вектору зовнішньополітичної політики;

уточнено:

поняття «еліта», її склад, типологія, види та з'ясовано, що український правлячий прошарок не відповідає у повному обсязі критеріям самодостатньої політичної еліти. Сучасні верхи суспільства характеризуються традиційною закритістю, жорсткою внутрішньополітичною боротьбою, клановістю і спадкоємністю з орієнтацією на корпоративні та власні, а не загальнонаціональні інтереси, що стало однією із причин занепаду Гетьманщини, а у теперішній час є загрозою для розвитку незалежної України;

особливості національної і соціальної структури еліт, їх генераційний код періоду Гетьманщини та в сучасній Україні. Встановлено, що в Гетьманщині і сучасній Україні політична верхівка формувалася переважно із представників українського народу, але денационалізованих із польського та комуністичного правлячого класу і різноманітних субелітних угруповань, протилежних за своїми політичними орієнтаціями, світоглядними позиціями, психологією та менталітетом;

дістало подальшого розвитку:

оцінка політичної діяльності української еліти, шляхи оптимізації її подальшого розвитку та пошуку оптимальної формули існування;

аналіз процесів зародження, становлення, функціонування і причин поступової деградації правлячих верхів України ХVІІ – ХVІІІ ст. та проблем сучасної політичної еліти;

обґрунтування переваг і недоліків в переважанні регіонального лідерства над загальнонаціональним; негативних наслідків злиття влади та бізнесу в одне ціле; деструктивного впливу родинних, а також земляцьких зв'язків у владному середовищі українського політикуму;

визначення соціокультурних орієнтацій і системи моральних цінностей політичної еліти; методів внутрішньополітичної боротьби і механізмів взаємодії влади та опозиції, а також засобів рекрутування політично активних осіб в елітне середовище;

вивчення і подальший аналіз геостратегічних цілей провідних держав щодо України в періоди її незалежного існування в умовах геополітичного протиборства євразійської та європейської цивілізаційної парадигми.

Практичне значення отриманих результатів.

Матеріали даного дослідження можуть використовуватися в подальших наукових розробках і дискусіях при вирішенні елітотворчих проблем в Україні. Окремі положення дисертаційного дослідження можуть постати основою для розробки концепцій вдосконалення управлінської діяльності політичної еліти як суб'єкта політичного процесу. Висновки роботи певною мірою можуть використати владні структури, політичні партії, засоби масової інформації, які готують управлінські кадри. Крім того, основні положення можуть використовуватися у підготовці підручників, навчально-методичних посібників,

при викладанні загальних курсів із політології та історії України, спеціальних курсів, наприклад, «Політична еліта України» та інші.

Апробація. Результати дослідження обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації держави і громадянського суспільства» (м. Одеса, 2010), «Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства» (м. Херсон, 2010), «Двадцять років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього» (м. Київ, 2011).

Основні положення роботи обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2009-2011 рр.).

Публікації. Концептуальна основа дисертації та її результати висвітлені в 6 наукових публікаціях, які надруковані у виданнях, затверджених ВАК України фаховими з політології.

Структура. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 183 сторінки. Список використаних джерел містить 339 найменувань (35 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт, предмет, мета та наукові завдання дослідження, охарактеризовано використані методи, наукову новизну одержаних результатів, їх практичне значення, апробацію та структуру роботи.

У розділі 1 «Еліта» як наукова категорія суспільних наук» розглядається ставлення до еліти в традиційному суспільстві, античному світі, епохи середньовіччя, просвітництва, нового і новітнього часу. Вивчаються основні теорії походження еліти та її структура.

У підрозділі 1.1 «Ступінь наукової розробки дослідження феномену української політичної еліти періоду Гетьманщини та сучасної доби в вітчизняній і зарубіжній науці» розглядаються різні теорії еліт. Так, вагомий внесок у розвиток елітарних ідей внесли філософи Стародавнього світу. Прибічники елітарних теорій вказували на необхідність управління суспільством людьми «благородної крові», враховуючи їх освіченість і високі морально-етичні норми поведінки. В Середньовіччі домінуючими були теологічні теорії, що проголошували владу божественною. Згодом з'являється теорія макіавеллізму, що оголошувала політику вільною від моралі сферою діяльності. Мислителі епохи просвітництва вивели теорію «природного права» і «суспільного договору», вказавши на право народу обирати владу. В період національно-визвольних революцій зароджується теорія «місіонерської» діяльності еліти. Розробники сучасної теорії політичних еліт – В. Парето, Г. Моска і Р. Міхельс концептуально оформили теоретичні положення макіавеллістів. В подальшому Р. Арон, Г. Лассуел, К. Мангейм, Р. Мілс, Р. Міхельс та інші вчені продовжили справу попередників.

В ХХІ ст. головна увага науковців зосереджена насамперед у політико-філософському руслі діяльності еліти і присвячена переважно проблемам її трансформації, джерелам формування, методам рекрутування та внутрішнім міжелітним стосункам. У цьому напрямку викликають інтерес і всебічну увагу роботи В. Андрущенка, З. Атаманюк О. Баєвої, О. Бандурки, Є. Борінштейна К. Бондаренка, О. Дергачова, Г. Дмитренка, В. Добіжи, Л. Дунаєвої, А. Кавлерова М. Кармазіної, В. Корнієнка, І. Кресіної, О. Крюкова, П. Кузьміна Н. Латигіної, Л. Мандзій, В. Маркітанова, С. Наумкіної, С. Осипової, Т. Палазової, А. Пахарева, В. Рихліка, Ф. Рудича, І. Телилим, Д. Яковлева та ін.

Викликають інтерес наукові розробки аналізу діяльності української політичної еліти в різні історичні періоди. Враховуючи динаміку змін, цілей і напрямків аналізу теоретико-методологічних засад дослідження, науковці виділяють в цьому процесі чотири основні етапи: зародження наукових підходів (кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст.), дорадянський (20-ті роки ХІХ – поч. ХХ ст.), радянський (друга половина 20-х рр. – кінець 80-х рр. ХХ ст.) і сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України. Науковці, розробляючи дану періодизацію, зауважують, що відсутність спеціальних досліджень вказаної проблематики протягом трьох перших періодів зумовлювала описовість і фрагментарність у вивченні еліти.

Цією проблемою займаються О. Апанович, В. Газін, В. Горобець, Г. Горяга, Я. Дашкевич, В. Заруба, І. Іржицький, В. Кривошея, І. Крип'якевич, Ю. Мицик, В. Опанасюк, Ю. Пазиніч, В. Панашенко, П. Сас, Г. Санін, І. Ситий, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, Т. Чухліб, В. Щербак, Н. Яковенко та ін.

Дослідники зауважують, що головними проблемами еліти двох різних епох є низька національна, політична і правова культура, неконсолідованість, клановість та внутрішньополітична ворожнеча, а також цинічне відношення до власного народу.

У підрозділі 1.2 «Теоретико-методологічні підходи до типологізації і класифікації політичних еліт» обґрунтовано, що поділ еліт на традиційні і сучасні є доволі примітивним. Більш доцільним виглядає поділ еліт в працях К. Мангейма, який відрізняє еліту крові, багатства і інтелектуальну еліту, обґрунтовуючи відповідальність певних типів політичної еліти стадіям історичного розвитку.

В рамках політичної еліти охарактеризовано поняття «національна еліта», «правляча еліта» і «еліта впливу», а також «опозиція» та «контреліта». Аналізуючи структуру еліти, слушною видається думка науковців про відсутність єдиного правлячого класу. Так, В. Парето зараховував до політичної верхівки різні субелітні групи вищих страт суспільства, але поряд з ними виокремлював частину еліти, яка безпосередньо приймає політичні рішення. Цю точку зору поділяють Р. Даль, К. Мангейм і Р. Міллс, вказуючи на те, що в даний час не існує уніфікованої еліти.

Досліджено вестмінстерську і консенсусну модель демократії, Встановлено партійний, бюрократичний, освітній і інші шляхи інкорпорації у владу. Охарактеризовано нормативний, нормативно-інтегрований і

фрагментарний тип політичної культури. З'ясовано особливості закритої і відкритої еліти та специфіку антрепренерської і гільдійної систем рекрутування. Досліджено відмінності європейського і азіатського типу бюрократичного апарату.

У Висновках до першого розділу зазначається, що зміст поняття «політична еліта» змінювався на протязі всього історичного розвитку і трактувався по-різному. В стародавньому і середньовічному суспільствах еліта наділялася сакральними цінностями, її панування проголошувалося обов'язковим і непохитним. Наприкінці середньовіччя з'явилася теорія макіавеллізму, що заперечила можливість існування морально «чистої» еліти. В епоху просвітництва теоретично оформлюються базові засади сучасного демократичного управління і природних прав людини. Підтримуючи основні положення макіавеллістів, розробники сучасних елітарних теорій вказують на існування в суспільстві багатьох політичних центрів, що впливають на прийняття політичних рішень. Тому трактування еліти відбувається у двох напрямках – широкому і вузькому. В першому випадку до еліти зараховуються всі субелітні групи, що впливають на стратегічний курс держави. В другому – лише правляча верства, що приймає політичні рішення. За обсягом політичного керівництва політичну еліту поділяють на загальнонаціональну, регіональну і локальну, досліджуючи рівень децентралізації та особливості взаємодії центральних і місцевих інститутів влади в країні.

Особливий інтерес дослідників спрямований на вивчення сучасної і козацької еліти Української держави в різних сферах суспільно-політичного розвитку.

У розділі 2 «Державотворчі процеси на українських землях під час національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність» подається характеристика козацького устрою. Аналізуються політичні угруповання правлячої еліти і міжнародне становище Гетьманщини.

У підрозділі 2.1 «Особливості формування і функціонування політичної еліти Гетьманщини» обґрунтовано, що сукупність національних, економічних і політичних процесів в українських землях призвела до створення в них нової військово-політичної та соціальної верстви – козацтва, яке після трансформації української шляхти на пропольські позиції зайняло нішу політичної еліти українського суспільства. Так, володіючи досвідом адміністративно-військового управління, козацькі верхи, звільняючи від ворогів українські землі, оперативно будували в них національно-політичні інститути влади. Адаптований до воєнних умов життя, полково-сотенний устрій козацької держави із поділом на урядову та неурядову старшину забезпечив їй тривале стабільне існування та розвиток. Аналізуючи причини занепаду Гетьманщини, встановлено, що патріотично несвідома українська еліта, політично і економічно утвердившись в державі, поступово нівелювала демократичні елементи у політичних інститутах влади. Рефеодалізація верхів, патроно-клієнтельські стосунки у владі, корумпованість посадовців стали нормою для політичної еліти того часу. Посилуючи негативні політичні процеси в державі, козацька верхівка на

законодавчому рівні остаточно відмежувалася від українського суспільства, перетворившись у закритий привілейований соціальний прошарок. Політичним істеблшментом для козацької старшини стала неурядова еліта, що складалася з її спадкоємців. Поступово політична еліта відмовилась від боротьби за незалежність Гетьманщини, повернувшись до ідеї козацького автономізму, що була домінуючою на початку революції. Всі ці деструктивні політичні процеси призвели до скасування політичних інститутів Гетьманщини та ренаціоналізації її політичної еліти в іноземне дворянство.

У підрозділі 2.2 «Політична боротьба субелітних груп Гетьманщини та її наслідки» розглядаються особливості національної революції, що кардинальним чином змінила традиційно усталені порядки суспільно-політичного устрою держави XVII ст. Показано, що в створеній українській державі – Гетьманщині формування її політичної еліти із найактивніших представників революційного середовища проходило стихійно. Особлива увага акцентується на тому, що в політичній верхівці Гетьманщини із самого початку розпочалась прихована внутрішньополітична боротьба за владу двох субелітних груп, що виношували протилежні погляди на суспільно-політичний устрій в державі і кінцеву мету революції. Угрупування реєстрового козацтва боролось за незалежність Гетьманщини. Шляхетський корпус політичної еліти козацької України вів боротьбу за повернення на дореволюційні позиції. Розпочата громадянська війна в Гетьманщині між цими політичними угрупуваннями стала прологом до її занепаду. До того ж розкол правлячих верхів козацької держави на пропольський і проросійський вектор в зовнішньополітичній діяльності ускладнював боротьбу українського народу за незалежність призвівши до поразки революції.

У підрозділі 2.3 «Українське питання» в системі міжнародних відносин європейських держав XVII-XVIII ст.» показано, що українська революція докорінним чином вплинула на розвиток політичних процесів Європейських держав. Військово-політичні стосунки урядів Росії, Австрії і Пруссії з козацькою державою перетворили їх у потужні імперські утворення. Провідні політичні позиції в Західній Європі отримав Версаль. Були зруйновані політичні плани Габсбурзького клану з центрами в Мадриді та Відні панувати над Європою. Повне фіаско потерпіла балтійська політика Стокгольма. Політично деградуючи, занепавав Стамбул. Політичну незалежність втратили Варшава, Бахчисарай і Дунайські князівства.

Доведено, що складне геополітичне положення Гетьманщини на перехресті ісламської і християнської цивілізацій перетворило козацьку державу в політичний об'єкт міжнародних відносин, що стало однією з причин ліквідації її територіальної цілісності та політичних інститутів влади урядами іноземних держав.

У Висновках до другого розділу зазначається, що політичні інститути Гетьманщини зазнали суттєвої трансформації, перетворившись у формальні представницькі органи державного управління. В обмін на власне збагачення та станову легітимізацію свого політичного статусу козацька еліта втратила ті

права, які є основою політичного і духовного існування будь-якої нації. Показано, що своєю внутрішньою боротьбою і розрізненою зовнішньополітичною орієнтацією козацька верхівка сама створила сприятливий ґрунт для поділу українських земель між іноземними країнами.

Обґрунтовано, що складні політичні процеси другої половини XVIII ст. призвели до зникнення із політичної карти світу Гетьманщини, Речі Посполитої та Кримського ханства. Політично занепали Дунайські князівства. Конфігурація геополітичних сил в Європі кардинально змінилась. На півночі значно ослабли політичні позиції Швеції, на Півдні – Туреччини, а на Заході – Іспанії. На континенті посилювався політичний вплив Франції. Провідну роль в політиці Східного регіону почали відігравати Росія, Австрія і Пруссія.

У розділі 3 *«Політична еліта сучасної України»* аналізуються процеси зародження, становлення і функціонування сучасної еліти. Охарактеризовано зовнішньополітичну діяльність української еліти.

У підрозділі 3.1 *«Політичні передумови формування та особливості функціонування політичної еліти незалежної України (наприкінці XX-поч. XXI ст.)»* встановлено, що з проголошенням незалежності України процеси елітотворення в країні обумовились жорстким загостренням політичної боротьби дисидентського угруповання контреліти із представниками пострадянської провладної верхівки. З'ясовано, що номенклатурна еліта, здобувши владу, здійснила ряд політичних кроків на шляху утвердження незалежності держави. Проте авторитарний режим правління, клановість, олігархізація, патроно-клієнтські стосунки еліти та розкол у правлячій команді зумовили створення опозиційної до влади групи, що очолила політичний протест народу за право жити в демократичній державі. Однак, прихід до влади опозиційного угруповання погіршив ситуацію в країні. Тому на чергових виборах відбулась фактично реставрація політичної команди попередньої влади, яка взяла курс на кардинальні суспільно-політичні реформи в країні. Проте спроби влади шляхом реформ встановити жорсткий контроль над політичними і громадянськими інститутами влади для зміцнення власного політичного становища і численні арешти представників опозиції викликають неоднозначні оцінки в суспільстві.

У підрозділі 3.2 *«Україна в сучасних інтеграційних проектах країн Заходу і Сходу»* встановлено, що українська еліта змушена постійно маневрувати між Сходом і Заходом в пошуках оптимальної формули політичного існування, ризикуючи перетворити державу в об'єкт політичних відносин. Доведено, що ситуація ускладнюється політичною слабкістю і поляризацією самої української еліти, яка в питаннях зовнішньополітичних інтеграційних процесах роз'єднана на проєвропейський та проазійський вектор. З'ясовано, що всі ці внутрішні і зовнішньополітичні негативні фактори створюють серйозні проблеми на міжнародній політичній арені, періодично руйнуючи партнерські стосунки української політичної еліти із Заходом і Сходом. Проте детально обґрунтовано, що, незважаючи на складне геополітичне положення України, інтеграційна політика Києва щодо Євроатлантичних структур із паралельним здійсненням

внутрішніх демократичних реформ в країні та збереженням партнерських стосунків з міжнародними структурами держав Євразії, перетворять Україну у повноцінний суб'єкт міжнародних відносин.

У висновках до третього розділу зазначається, що з проголошенням незалежності України склалися всі передумови для становлення повноцінної держави європейського зразку на чолі з елітою «нової формації». Однак, наслідком внутрішньополітичного протистояння різних політичних угруповань стала перемога пострадянської номенклатурної верхівки. Відчуженість української еліти від народу є свідченням її низької національної свідомості і політичної культури. Проте перспективними є політичні центри «нової формації», що потенційно здатні сформувати нову еліту.

З'ясовано, що Україна зі сталими демократичними інститутами, використовуючи своє геополітичне положення, матиме всі шанси відігравати роль провідного лідера в демократизації та інтеграції в європейські міждержавні структури інших країн Євразії, підвищуючи свій політичний вплив у світі. В іншому випадку, Україні доведеться постійно відігравати роль держави сателіта у світі і, ризикуючи власною незалежністю, чекати, коли політичні домовленості іноземних урядів, остаточно вирішать її участь та місце на політичній мапі світу.

У висновках викладаються основні результати і підсумки дисертаційної роботи, які були отримані в ході дослідження.

Політична еліта сучасної та козацької України має чимало спільних і специфічних особливостей. Спільним є те, що в обох випадках українська верхівка, внаслідок сприятливих політичних процесів, стала на захист національних інтересів власного народу. Проте в обох випадках політична еліта виявилась не підготовленою до революційних змін.

Політична еліта Гетьманщини формувалася хаотично із представників насамперед реєстрового козацтва, шляхти, а також рядового козацтва, міщан, селян і духовенства. Створений козацькими верхами республіканський устрій Гетьманщини в епоху традиційно усталеного суспільства був найпрогресивнішим в світі. Право обирати і бути обраним гарантувалося всім козакам Української держави. Проте політичні процеси демократизації в Гетьманщині мали короткочасний характер. Політико-правове оформлення неурядової козацької старшини у військове, значкове і бунчукове товариство скасувало козацьку рівноправність в Гетьманщині. Козацька верхівка ідеологічно була неконсолідованою. В політичних процесах елітотворення поступово сформувалися дві основні субелітні групи із шляхетського угруповання і «старинного» козацтва. Ідеологічні розбіжності провідної козацької верстви негативно позначились на революційній боротьбі. Розколота політично територіально і духовно, не споріднена із власним народом, козацька верхівка зупинилася в своєму національному розвитку. Боротьба за самостійність Української держави припинилась. Родинні зв'язки та корупція проникли в усі органи влади. Переорієнтація української верхівки на

проросійський і пропольський вектор визначила її подальшу трансформацію у російське та польське дворянство.

Боротьба українського народу за незалежність майже на століття визначила напрямок політичного розвитку європейських країн. Політичні процеси десоверенізації Речі Посполитої, Кримського ханства і Дунайських князівств та послаблення Шведського королівства призвели до посилення політичного впливу Бранденбургу, Росії та Австрії. Послаблення Іспанії в Західній Європі відвернуло загрозу панування габсбурзького клану в Європі і посилило політичний вплив Франції. Спільна боротьба християнських династій проти турецького поневолення призвела до остаточного занепаду Стамбулу. Проте зіткнення ключових геополітичних інтересів Європейських держав в боротьбі за українські землі негативно позначилось на державотворчих політичних процесах в Гетьманщині. Все це призвело до поразки української революції та скасування суверенних прав українського народу.

Схожі державотворчі процеси, що відбувалися в українських землях протягом XVII-XVIII ст., розпочалися в Радянській Україні наприкінці XX ст.

Прагнучи позбутися політичної залежності від митрополії, правлячі верхи УРСР, відчуючи політичну слабкість центру, повели рішучу боротьбу за незалежність. В сучасній Україні, політична еліта також була ідеологічно неконсолідованою. З проголошенням незалежності України політична боротьба розгорнулася між субелітним угрупованням старої бюрократії і контреліти, що сформувалася із колишніх дисидентів. Номенклатурна еліта швидко зрослася із субелітними бізнес-угрупованнями, що забезпечило їй перемогу у владі. Отримавши владу, стара номенклатура аналогічно козацькій еліті, здійснила ряд політичних кроків в утвердженні незалежності держави. Проте, аналогічно політичній еліті Гетьманщини, внутрішні «війни» сучасної верхівки негативно впливають на спрямованість політичних процесів та функціонування політичних інститутів.

На міжнародній арені сучасна еліта, подібно до субелітних груп козацької держави, репрезентує протилежні зовнішньополітичні вектори інтеграції, продовжуючи територіально, політично і духовно розколювати український народ. Глобальні інтеграційні міжнародні процеси поляризують сучасний світ. Біполяризація характеризується протилежною суспільно-політичною моделлю розвитку із поділом на Європейську та Євразійську систему цінностей. Так, в сучасному світі глобальних трансформацій Україна, аналогічно Гетьманщині, є заручником власного геополітичного становища.

Однак, на протязі століть ключовою проблемою для України залишається слабкість державотворчої діяльності її еліти. На даному етапі трансформації верхам потрібно об'єднатись і здійснити нагальні демократичні та економічні перетворення в країні. В умовах сучасної геополітичної ситуації Україна, не вирішивши свої внутрішні і зовнішні проблеми, аналогічно Гетьманщині, може втратити свою незалежність, а її політична еліта, подібно козацькій старшині, розпочне служити іншому народу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Панасюк В. Особливості формування і функціонування політичної еліти Гетьманщини / В. Панасюк // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. – К.: ІНТАС, 2011. – Вип. 53. – С. 58 – 66 с.

2. Панасюк В. Політична боротьба субелітних груп (угруповань) Гетьманщини та її наслідки / В. Панасюк // Перспективи. – 2011. – № 2. – С. 136 – 142.

3. Панасюк В. Політичні передумови та процеси формування владної еліти незалежної України / В. Панасюк // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2009. – № 2. – С. 119 – 124.

4. Панасюк В. Україна в інтеграційних проектах країн Заходу і Сходу / В. Панасюк // Актуальні проблеми політики : зб. наукових праць / гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2011. – Вип. 42. – С. 105 – 115.

5. Панасюк В. «Українське питання» в системі міжнародних відносин Європейських держав XVII – XVIII ст. / В. Панасюк // Держава і право: Зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 52. – С. 657 – 664.

6. Панасюк В. Формування нової правлячої еліти в Гетьманщині та її трансформація в середині XVII – XVIII ст. у російське дворянство / В. Панасюк // Перспективи. – Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2009. – № 1. – С. 100 – 104.

АНОТАЦІЯ

Панасюк В. А. Порівняльний аналіз формування та функціонування української політичної еліти у період Гетьманщини (XVII-XVIII ст.) та часи незалежності (напр. XX-поч. XXI ст.)

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2011.

В дисертації аналізуються процеси трансформації політичної еліти Української держави XVII – XVIII ст. і кінця XX – на поч. XXI ст. Порівняльний аналіз спрямований на виявлення спільних і особливих ознак елітотворення в трансформаційні політичні періоди. З'ясовуються причини становлення і деградації правлячої верхівки Гетьманщини та деструктивні чинники в діях сучасної еліти. Розглянуто політико-культурні орієнтації української еліти на зламних етапах історії. Охарактеризовано методи політичної боротьби правлячої еліти з контрелітою і опозицією. Досліджено національний склад, політичну структуру і соціальні особливості нової генерації еліти двох епох. Охарактеризовано особливості геополітичного становища української еліти у зазначені періоди дослідження. Уточнено понятійно-категоріальний апарат багатоаспектного терміна «еліта» і суміжних з ним понять в контексті даної проблеми. Обґрунтовуються шляхи і можливі напрями подальшого розвитку політичної еліти в сучасній Україні.

Ключові слова: Гетьманщина, козацька еліта, політична еліта, еліта влади, опозиційна еліта, контреліта, елітотворення, суверенність.

АННОТАЦІЯ

Панасюк В. А. Сравнительный анализ формирования та функционирования украинской политической элиты в период Гетманщины (XVII-XVIII вв.) и во времена независимости (кон. XX-нач XXI в.)

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Государственное учреждение «Южно-Украинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2011.

В диссертации анализируются процессы трансформации политической элиты украинского государства XVII – XVIII вв. и кон. XX – нач. XXI вв. Сравнительный анализ направлен на выявление общих и особенных признаков элитотворения в трансформационные политические периоды. Выясняются причины становления и деградации правящей верхушки Гетманщины и деструктивные факторы в действиях современной элиты. Рассмотрены политико-культурные ориентации украинской элиты на переломных этапах истории. Охарактеризованы методы политической борьбы правящей элиты с контрэлитой и оппозицией. Исследован национальный состав, политическую структуру и социальные особенности новой генерации элиты двух эпох. Охарактеризованы особенности геополитического положения украинской элиты в указанные периоды исследования. Уточнен понятийно-категориальный аппарат многоаспектного термина «элита» и смежных с ним понятий в контексте данной проблемы. Обосновываются пути и возможные направления дальнейшего развития политической элиты в современной Украине.

У внутриполитической деятельности особое внимание уделяется государствообразующим процессам строительства в трансформационные периоды Украинского государства и личный вклад сложившихся политических группировок в этот сложный процесс. Исследованы трансформационные процессы политических институтов казацкой Украины. Выяснено место генеральной, полковой и сотенной старшины в политическом устройстве Гетманщины. Проанализированы причины возникновения военного, значкового и бунчукового товарищества в казацком государстве. Аналогично исследуются государствообразующие процессы в современной Украине. Рассматривается борьба субэлитных группировок и анализируются последствия этого противостояния. Исследованы преемственность и роль постсоветской элиты в политических процессах независимой Украины. Рассматриваются негативные последствия коррумпированности, олигархизации, клановости, патрино-

клиентельских отношений во власти в трансформационные периоды Украинского государства.

Охарактеризованы процессы юридического оформления казачьих верхов в привилегированное сословие и передачи власти по наследству. Выяснено, что в современном украинском политикуме вопреки законодательным и морально-этическим нормам активно практикуется совмещение власти и бизнеса, формирование семейных кланов в высших эшелонах власти и т. д. Доказано, что современная элита Украины, подобно казацкой старшине Гетманщины, превращается фактически в закрытое «привилегированное сословие» украинского общества, сосредотачиваясь на собственных эгоистических интересах, создавая свою субкультуру, которая распространяется только на членов данной политической группировки. Обосновано, что определенным современным субэлитным группировкам, как и в период Гетманщины, выгодно поддерживать раскол в украинском обществе. Пропорционально расколота Украина на Восток и Запад, как и в XVII в, обеспечивает доминирующее господство в Украине двух основных олигархических кланов во власти или оппозиции, оставляя их на политическом олимпе даже в случае поражения на выборах с возможностью вернуть утраченную власть. Однако установлено, что в современной элите постепенно формируются субэлитные группы, которые способны стать элитой «новой формации», не растворяясь в субэлитных группах постсоветской элиты.

Проанализировав внешнеполитическую деятельность политической элиты периода Гетманщины и современной Украины, обоснована ее разновекторность и непостоянство. Выяснено, что нерешенность этих проблем казацкой старшиной стало причиной ликвидации казацкого государства. Учитывая сходство геополитической ситуации и биполяризацию мира на Восток и Запад, современная политическая элита должна четко осознать возможные риски раскола единства в государстве и последствия этих процессов и перейти к оптимальным путям стабилизации и демократизации независимого украинского государства, став реальным политическим субъектом политических трансформаций.

Ключевые слова: Гетманщина, казацкая элита, политическая элита, элита власти, оппозиционная элита, контрэлита, элитобразование, суверенность.

SUMMARY

Panasyuk V.A. The formation and functioning of the Ukrainian political elite in the period of Hetman (XVII-XVIII centuries) and during Independence (late XX- beginning XXI century.):the comparative analysis

The dissertation for the degree of candidate of political sciences, specialty 23.00.02 – political institutes and processes. – State institution «Southern National Pedagogical University named after K. D. Ushinskiy», Odessa, 2011.

In the dissertation analyzes the processes of transformation of the political elite of the Ukrainian State XVII – XVIII century and the end of XX – the beginning of XXI century. The comparative analysis is to reveal the general and particular signs

of elite formation in the transformation of the political periods. The reasons of formation and degradation of the ruling elite of the Hetman state and destructive factors in the actions of the modern elite are determined. The political and cultural orientation of the Ukrainian elite in history is considered. The methods of political struggle with the ruling elite and the opposition counter elite are characterized. National structure, political structure and social features of the new generation of elites of the two eras are researched. The features of the geopolitical situation of the Ukrainian elite in this period of research are characterized. The conceptual and categorical apparatus multidimensional term «elite» and related concepts with him in the context of this problem are specified. The ways and possible areas for further development of the political elite in modern Ukraine are substantiated.

Keywords: Hetman, Cossack elite, the political elite, elite power, opposition elite, counter-elite, elite create, sovereignty.